



- 10.04.1992 № 2265-ХІІ // Відом. Верховної Ради України. – 1992. – № 30.; *Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 17.07.1997 № 469/97-ВР // Офіц. вісн. України. – 1997. – № 33.*
2. Туган-Барановський М.І. *Основи політичної економії.* – Л., 2003. ; Чаянов А.В. *Избранные труды.* – М., 1991.; Кондратьев Н.Д. *Внешняя торговля // К вопросу о социалистическом переустройстве сельского хозяйства (Материалы исследования НК РКП СССР) / Под ред. Я.А.Яковлева.* – М.; Л., 1928.; Маслов П. *Основы кооперации и условия накопления кооперативного капитала.* – 2-е изд. – М.; Л., 1925.
3. Кудряшов В.И. *О классификации крестьянских хозяйств // Власть, бизнес и крестьянство: механизмы эффективного взаимодействия: Никоновские чтения.* – М., 2002.; *Великий незнакомец. Крестьяне и фермеры в современном мире: Хрестоматия / Составил Теодор Шанин.* – М., 1992.; *Історія українського селянства: Нариси в 2 т. / Авторський колектив. Кер. В.М. Литвин.* – К., 2006. – Т. 1.; Т. 2.
4. Збарський В.К., Блажко М.А. *Зайнятість та мотивація сільськогосподарської праці: Монографія / За ред. В.К. Збарського.* – К., 2006.
5. Онищенко А., Пасхавер Б. *Аграрный потенциал: исчисление и использование // Вопросы экономики.* – 1988. – № 1.
6. Нечитайло В.В. *Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність.* – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004.
7. Олейник А.Н. *Институциональная экономика.* – М.: ИНФРА-М, 2002.
8. Огінський А. *Загальна характеристика еволюції систем сільського господарства на території України // Економіка України.* – 2000. – №11.
9. Чаянов А.В. *Избранные труды.* – М., 1991.
10. Чаянов А.В. *Организация крестьянского хозяйства.* – М., 1925.
11. Шаповал М. *Велика революція і українська визвольна програма.* – Прага, 1928.
12. Ойкне В. *Основные принципы экономической политики.* – М., 1995.

В.М. Лазуренко

СЕЛЯНСЬКІ ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ЗАМОЖНОГО (ФЕРМЕРСЬКОГО) ТИПУ У СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ В ДОБУ НЕПУ

Метою статті є дослідження особливостей комуністичного підходу до участі заможного селянства України фермерського типу в діяльності сільськогосподарської кооперації в період нової економічної політики (1921 – 1928 рр.). Об'єктом дослідження є заможне селянство України фермерського типу років непу. Предметом – сільськогосподарська кооперація в українському селі докологоспного періоду.

Стан наукового вивчення проблеми специфічних особливостей участі економічно міцного (заможного) селянства України фермерського типу в діяльності сільськогосподарської кооперації в період непу дозволяє твердити, що специфіка участі вищезазначеного селянства стала предметом самостійного наукового вивчення [1]. З іншого боку не було зроблено спроби систематизації цієї проблеми.

На початку 20-х рр. ХХ ст. від єдиної системи одержавленої кооперації, яка об'єднувала всі її види: споживчу, сільськогосподарську, кустарно-промислову, кредитну, будівельну, відокремилась кооперація сільськогосподарська. Офіційним поштовхом до цього стала резолюція V Всеукраїнського з'їзду Рад від 2 березня 1921 р. (Розділ „Про колективізацію сільськогосподарського виробництва” [2, 170] і постанова ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 26 жовтня 1921р. „Про сільськогосподарську кооперацію”) [2, 170].

Як бачимо, перехід до нової економічної політики (1921 – 1928 рр.) створив нові умови для плідної діяльності сільськогосподарської кооперації. Особливе місце у процесі відновлення її активного функціонування відводилося економічно міцному (заможному) селянству, яке б ми в нинішніх умовах цілком справедливо назвали б фермерським. Господарсько-економічні успіхи сільськогосподарської кооперації у дуже значній мірі визначала участь у її роботі саме вищезазначеного нами типу селянства. В ряді випадків, як наприклад, при розвитку мережі кредитної сільськогосподарської кооперації, завданням якої було акумулювати грошові кошти селянства, його роль з економічної точки зору, була вирішальною. Об'єктивно, заможні селянські господарства фермерського типу, які були зорієнтовані на виробництво ринкової продукції, прагнули до активної участі в роботі сільськогосподарської кооперації. Насамперед вони тяжіли до товариств фахової кооперації.

Заможні господарства в доповнення до основного заняття сільськогосподарським виробництвом, часто з використанням найманої праці та оренди, мали ще декілька додаткових джерел прибутку. Зокрема: від торгівлі; здачі в найм тяглової сили й реманенту; насінневої та продовольчої позички, а часто і від кредитування. Останній вид фінансово-економічної діяльності був досить поширений. Треба зазначити, що він не мав такого негативного „лихварського” відтінку, якого йому надавала пізніше історіографія радянської доби, оскільки на той час інших джерел виробничого кредитування на селі практично не існувало.

Цей факт не відкидало і тогочасне вище партійне керівництво. З цього приводу воно констатувало, що „...створені новою економічною політикою господарчі відносини на селі сприяли економічному підйому в основному середнього та більш заможного селянства. Саме ці групи господарств збільшували свою економічну міць шляхом здачі в кредит сільськогосподарського інвентарю, насіння і худоби на тяжких лихварських умовах, взяття землі в оренду чи шляхом торгівлі, шляхом виробництва й продажу самогону тощо” [3, 472].

Економічно сильні (фермерські) господарства, будучи найбільш сталими, добре забезпечені робочою худобою та реманентом, виробничими засобами села об'єктивно прагнули до збільшення земельних площ [4, 121]. Цей тип селянського господарства називали однак саме „заможним”, а не „куркульським”, оскільки термін „куркуль” у 20-х рр. минулого століття вживався з виключно негативним значенням, тотожним терміну „контрреволюціонер” [5, 36]. Натомість термін „заможні” широко вживався у всіх тогочасних



партійно-радянських документах, в тому числі і в різних статистичних джерелах.

Об'єктивно заможні селянські господарства фермерського типу, які були зорієнтовані на виробництво ринкової продукції, прагнули до активної участі в роботі сільськогосподарської кооперації. Насамперед вони тяжіли до товариств фахової кооперації, що концентрували свої зусилля в галузі організації виробництва та збуту технічних культур – цукрових буряків, льону, хмелю. Ці культури давали значно вищий прибуток, ніж зернові.

Вище партійне керівництво України на початку 20-х рр. XX ст. надзвичайно турбував факт активного представництва заможного селянства в кооперації. В прийнятих ним в 1921 р. тезах по кооперації констатувалось, що „міцна селянська кооперація на Україні, охоплюючи велику частину селянства України, знаходиться до цих пір в руках куркулів і в значній мірі проникнута в своїх верхах ворожим пролетаріату шовіністичним духом... тому на очищення української кооперації від захопивших її буржуазно-націоналістичних елементів... повинна бути направлена КП(б)У особлива й серйозна увага” [6, 91]. В проведенні в життя директив РКП(б) та 9-го з'їзду Рад на Україні спостерігалась, однак, деяка практична розбіжність, особливо це стосувалося проєктів положення про зібрання уповноважених сільськогосподарських кооперативних союзів. З цього приводу в 1922 р. члени колегії Наркомату землеробства УСРР на чолі із заступником наркома В. Качинським направили листа в ЦК КП(б) України, в якому, зокрема, зазначалося, що „...наданням губвиконкомом права розпуску райсоюзів поновлюються принципи адміністративного втручання в справи кооперації чим підживляється господарчий авторитет та стійкість останньої. Весь проєкт призведе до того, що кооперативні союзи хоч формально і організовані, господарчо будуть мертві” [7, 2].

Більшовики не ігнорували заможні господарства, коли йшлося про джерела фінансових надходжень до бюджету. „Наше завдання – перетворить куркульський капітал із лихварського і державі непідконтрольного, в капітал банківський і підконтрольний”, – зазначалося в обіжнику ЦК КП(б) України [8, 22]. У своїй кооперативній політиці вони виходили із суперечливих одна одній установок. З однієї сторони, їх зусилля направлялися на переведення фінансових засобів заможних селян на „соціалістичні рейки”, а з іншої – вони хотіли використати кооперативи „у якості проведення державної соціальної політики”, за допомогою якої мали намір підтримати бідноту [9, 98]. Партійні директиви всіляко наголошували, що: „перед низовим кооперативно-кредитним осередком стоїть двозначне завдання: по-перше, (залучити куркульські капітали для кредитування переважно середняків) і, по-друге, (доцільно використовувати державні цільові капітали для кредитування біднішого селянства...)” [8, 24].

Дванадцятий з'їзд РКП(б) (17 – 25 квітня 1923 р.), акцентуючи увагу на роботі партії на селі в економічній сфері, з цього приводу зазначав: „Основним кредитором дрібного селянства являється його більш заможний сусід. На ґрунті економічної залежності заможні отримують можливість і політичного підкорення собі

маломісних елементів селянства. Звідси гігантська важливість питання про створення такого доступного дрібним і найдрібнішим селянам державного і кооперативного кредиту, котрий міг би вклинитись в економічні відносини селянства проти куркуля. Необхідне державне керівництво всіма видами кредиту селянам з метою підняття селянського господарства і забезпечення раціонального використання кредиту в інтересах селян... Необхідно залучити до організації сільськогосподарського кредиту і кошти більш заможних елементів селянства, так як така форма залучення коштів більш заможних елементів селянства політично менш шкідлива, ніж прямий кредит їх маломісного селянства. Апарати державного і кооперативного сільськогосподарського кредиту повинні з успіхом конкурувати з лихварським кредитом заможного селянства чи торговця по хибкості і різномісчій формі кредиту і строків оплати” [10, 474 – 475].

Перехід до нової економічної політики не змінив стратегічних установок партії. Це стосувалося й аграрного питання. На VI Всеукраїнській партконференції у грудні 1921 р. Х. Раковський висловився недвозначно: „Нові відносини на селі треба розглядати цілком певно як поступку дрібнобуржуазній сільській стихії, як доказ нашої нездатності або нашої невмілості розв'язати питання про колективізацію сільського господарства тими шляхами і підходами, які були пануючими в нашій політиці за три роки” [11, 9].

Мова йшла про те, щоб здійснювати колективізацію іншими шляхами, але все-таки здійснювати. Проте тут більш прагматичні, тверезо мислячі керівники партії, передусім В. Ленін, звернули свою увагу на кооперацію. Вони враховували, що селяни ще з кінця XIX ст. організовували з власної ініціативи сільськогосподарські кооперативи – збутові, постачальні, переробні, кредитні.

Будь-які форми сільськогосподарської кооперації не були пов'язані з відчуженням селянської власності. Учасники кооперативів зосереджували колективні зусилля на виконанні певних операцій або функцій, залишаючись господарями на своїй землі. Ефект колективізації виникав через взаємопов'язаність їх інтересів на ринковій основі. Поза товарно-грошовими відносинами кооператив не міг існувати.

Проте навіть лідер більшовиків В. Ленін у брошурі „Про продовольчий податок” (квітень 1921 р.), присвяченій обґрунтуванню аграрно-селянської політики партії, селянські кооперативи, слідуючи інерції, розглядав все ж як чужорідне комунізму, а тому негативне явище. Кооперація дрібних товаровиробників, писав Ленін, „неминуче породжує дрібнобуржуазні, капіталістичні відносини, сприяє їх розвитку, висуває на перший план капіталістичні, їм дає найбільшу вигоду” [12, 206]. Це не може бути інакше, підкреслював він, „раз є в наявності переважання дрібних хазяйчиків і можливість, а також необхідність обміну” [12, 206]. Тобто, ленінський негативізм щодо селянської кооперації пояснювався не особливостями її будови чи діяльності, а більш глибокими причинами: залежність від товарно-грошових відносин і ринку, вторинним щодо цих реалій становищем.



Суть комуністичної доктрини полягала у запереченні приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку. Оскільки кооперація ґрунтувалася на товарно-грошових відносинах, більшовики розглядали її як елемент капіталістичної економіки. З цієї причини сільськогосподарська кооперація не могла стати елементом ладу, який будувала державна партія. Вона вважалася не більше, як школою колективізму, засобом переходу селян від приватного дрібного до колективного великого виробництва, передумовою широкої колективізації сільського господарства. „Кооперувати в достатній мірі широко і глибоко російське населення при пануванні непу є все, що нам потрібно, бо тепер ми знайшли ту міру поєднання приватного інтересу, приватного торгового інтересу, перевірки й контролю його державою, міру підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для багатьох і багатьох соціалістів” [13, 9].

Скільки б більшовики раніше не твердили, що майбутня колективізація має бути добровільною, їм не вдавалося знайти наївних людей, готових повірити у те, що селянин-власник здатний добровільно відмовитися від господарства.

Нарком земельних справ УСРР І. Клименко у чисельних виступах протягом 1923 року декілька разів наголошував, що сільськогосподарська кооперація об'єднує переважно заможні господарства, а незаможні залишаються поза нею [14, 5]. Але ґрунтовне статистичне обстеження 15 кооперативних спілок України (кожна з них об'єднувала десятки сільськогосподарських товариств, кожне з яких, в свою чергу, об'єднувало сотні селянських господарств) того ж 1923 р. виявило, що на той час членами кооперативних товариств було всього 5% заможних господарств (для порівняння: незаможні господарства складалі 25%, середняцькі – 70%) [15].

На другому з'їзді уповноважених сільськогосподарських спілок і товариств, що відбувся у жовтні 1922 р., новообраний голова правління „Сільського господаря” П. Любченко порушив риторичне питання: чи є кооперація організацією потребам усього селянства [16]. На наступному III з'їзді сільськогосподарської кооперації України, що проходив у Харкові (23 – 27 лютого 1924 р.), він зазначив, що в кооперації заможні селянські господарства складають 9% (для порівняння: незаможні господарства складалі 43%, середняцькі – 48%) від загальної кількості її членів [4, 121].

Отже, за неповні два роки кількість заможних господарств у кооперації подвоїлася. Незважаючи однак на економічну доцільність цієї тенденції, ліворадикальні елементи в керівництві КП(б) України вперто продовжували боротися з „куркулями”. При цьому нерідко вдавалися до відвертих політичних спекуляцій.

У „Висновках із доповіді комісії ЦК КП(б)У по обстеженні 6 районів України” (1924 р.) відверто тенденційно подаються декілька фактів, які свідчили, що на місцях зустрічаються сільськогосподарські кооперативні товариства, які склались переважно із заможних селянських господарств [8, арк. 18].

Найбільш активно заможне селянство фермерського типу залучалось до участі в роботі сільськогосподарської кооперації протягом 1924 –

1926 рр. Їх залучали насамперед для того, щоб найповніше використати наявні в них ресурси для розвитку системи кредитної кооперації. Поштовхом для цього слугували настанови Тринадцятого з'їзду РКП(б) (21 – 31 травня 1924 р.), в кінцевій резолюції якого зазначалось, що комуністичною партією в області сільськогосподарської кооперації повинна бути звернена особлива увага на „розвиток кредитної сільськогосподарської кооперації, як найбільш масової і всеохоплюючої форми кооперації, здатної втягти самі широкі групи селянства і безпосередньо обслуговувати найрізноманітніші потреби селянських господарств” [10, 472]. Це пояснюється тим, що саме в цей час активно розбудовувалась нова система кредитної сільськогосподарської кооперації.

Однак, в цей же час в закритому листі партійним осередкам секретаря ЦК КП(б) України Л. Кагановича від 30 жовтня 1925 р. щодо стану і соціального складу сільськогосподарських товариств зазначалось, що на 1 червня 1925 р. на Україні успішно діяли 5,5 тис. сільськогосподарських кооперативних товариств [17, 31]. Заможні селяни складалі в них 5,8% (для порівняння: незаможні селянські господарства складалі 58,8%, середняцькі – 40,4%) [17, арк. 31]. Вказуючи на це, секретар ЦК констатував, що за минулий (тобто – 1924 р.) загальний ріст сільськогосподарських кооперативних товариств супроводжувався зменшенням кількості незаможників і збільшенням заможних груп села, що подавалось як виключно негативний факт.

На 1 жовтня 1924 р. на Україні діяло 64 сільськогосподарські кооперативні союзи які були членами всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації „Сільський господар”. Представництво заможного селянства в даних коопсоюзах було наступним. На 1 жовтня 1924 р., за даними семи всеукраїнських коопсоюзів, їх налічувалось близько 4,7% (середняків – 38,4%; незаможників – 56,9%), на 1 квітня 1925 р. заможних селян було 4,8% (середняків – 40,1%; незаможників – 53,4%) [18, 53]; а на 1 червня цього ж року, як вказувалося вище, досліджуваного нами селянства було вже 5,8% [17, 31].

Слід, однак, підкреслити, що дане збільшення представництва заможного селянства було зовсім не значним в порівнянні з представництвом інших груп селянства, які на той час брали участь у сільськогосподарській кооперації. Але в цьому зв'язку почалося обмеження, а почасти і витіснення і так незначної кількості представників заможного селянства з кооперації. На той час, однак, тверезо мислячі члени вищого партійного керівництва зуміли на січевому (1925 р.) засіданні політбюро РКП(б), яке було присвячене в основному стану справ в кооперації, призупинити цю негативну тенденцію. З цього приводу політбюро зазначило, що виключення міцних селянських господарств із кооперації було неправильним і ґрунтувалось на нереалістичних уявленнях про куркуля. „Ми втрачаємо в кооперації найбільш міцні господарства, що економічно послаблює кооперацію... Нам важливо в сільськогосподарську кооперацію об'єднати все селянство, нехай навіть куркуля, тому що набагато вигідніше нам мати куркуля в сільськогосподарській кооперації під нашим спостереженням, ніж поза нею, розпорошеного,



відповідно незрівнянно більш шкідливого і небезпечного” [9, 95].

Відповідно до цього партійне керівництво України в таємній постанові „Про міри по забезпеченню проведення економічної політики на селі” (1925 р.) настійно рекомендувало необхідність на місцях передбачити „щоб біля сільськогосподарської кооперації господарчо об’єднувались в першу чергу міцне й середняцьке селянство, а незаможне селянство буде впливати на кооперацію поки що по мірі того, як держава розпочне посилювати його капіталами за допомогою сільськогосподарського кредиту” [19, 33 – 34].

Тогочасні статистичні відомості про соціальний склад кооперативних товариств досить різняться в залежності від походження. У звіті „Сільського господаря” за 1924/25 рік наводяться дані про те, що заможні селянські господарства становили 3,9% кількісного складу універсальних товариств (для порівняння: незаможні селяни складали тут 56,9%, середняцькі – 36,8%) [4, 121]. У товариствах фахової кооперації заможне селянство становило від 5,2% до 7,4% кількісного складу (для порівняння: кількість середняцьких селян коливалась тут у межах від 40,6% до 58,8%) [4, 121 – 122]. Інколи достовірність залежала від особистих поглядів рахівника в товаристві, від його сумлінності.

Виступаючи в листопаді 1926 р. на нараді голів сільськогосподарських спілок, голова правління „Сільського господаря” О. Одінцов не без іронії зазначив, що деякі рахівники більше уваги приділяють газетним закликам, ніж об’єктивній звітності. Якщо у тогочасних засобах масової інформації партія закликала до зближення із середняком, наголошував О. Одінцов, то їх відсоток штучно зростає, а якщо на підтримку незаможників, то відповідно збільшувалась їх питома вага [20, 186]. Не залишало це осторонь і заможне селянство.

Тому говорити про реальну кількість заможного (фермерського) селянства у складі сільськогосподарських кооперативних товариств досить складно, оскільки тогочасні статистичні дані як самих сільгосптовариств, так і Центрального статистичного управління України (ЦСУ України), виконуючи замовлення ліворадикальних елементів КП(б)У на применшення в очах громадськості важливої ролі та значення заможного селянства у функціонуванні сільськогосподарської кооперації, вдавались до різного роду статистичних спекуляцій і цим самим об’єктивно занижували у процентному відношенні ту, набагато вищу від їх офіційних даних, кількість заможних селян в сільгоспооперації.

Дані спеціальних гніздових обстежень свідчать, що у 1926 р. різними видами сільськогосподарської кооперації було охоплено майже 50% від загальної кількості існуючих на той час заможних селянських господарств (для порівняння: незаможницькі селянські господарства були кооперовані на 18,1%, середняцькі – на 38,9%). При цьому проглядалась чітка закономірність: чим міцніший тип господарства, тим вищий відсоток його участі в кооперації [4, 122 – 123].

Так, за даними інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У на 1 жовтня 1925 р. в сільськогосподарській кооперації було задіяно 3,3% (на 1/X 1924 р. – 3,9%) заможного селянства (незаможні – 67,1%; середняки – 36,6%). В молочній

кооперації вони становили 5,4% (незаможні – 43,5%; середняки – 48,1%); хмелярська кооперація налічувала заможних селян – 5,2% (незаможних – 36,5%; середняків – 57,7%); в буряківничій кооперації їх налічувалось близько 7,4% (незаможних – 33,2%; середняків – 58,8%) [21, 60]. На 1926 р. господарств заможного (фермерського) селянства (вищесереднє та міцне) у складі бурякової кооперації було 35%. Наступного року їх кількість значно зменшилася, що було пов’язано з різким ростом податкового тиску – до 18,2%. Відповідно зменшилась і площа посівів буряку буряківничою кооперацією з 27,5% (1926 р.) до 18,76% (1927 р.) [22, 23].

Як бачимо, заможне селянство найбільш тяжіло до товариств фахової кооперації, і насамперед до буряківничої, хмелярської та молочної, участь у якій давала досить високі прибутки. Про це в грудні 1926 р. під грифом „цілком таємно” доповідав в ЦК КП(б) України Інформвідділ ДПУ УСРР [23, 175] (табл. 1).

Табл. 1

*Соціальний склад товариств сільськогосподарської кооперації (1926 р.)**

* Таблицю складено за даними Інформвідділу ДПУ УСРР, поданими в грудні 1926 р. в ЦК КП(б)У // ЦДАГО України. - Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 2316. – Арк. 175.

У „Відчиті за 1926/27 операційний рік” Всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації „Сільський господар” заможне селянство України (в цю групу ним включалось тогочасне „вищесереднє” та „міцне” селянство) брало активну участь у всіх видах сільськогосподарських

Види товариств сільськогосподарської кооперації	Представництво селянства (в %)			
	заможне	середнє	бідне	Інше
Споживчі	відомості відсутні	29,2	52,9	17,9
Універсальні	3	37	57	3
Кредитні	4	41	53	2
Спеціальні	6	52	39	3

кооперативних товариств: сільськогосподарських кредитових, молочарських, скотарських, садово-городніх, виноградних, пасічницьких, бурякових, хмелярських, насінневих, меліоративних, машинно-тракторних (табл. 2).

Загалом разом взяте міцне та вищесереднє, а відповідно заможне селянство, становило у всіх видах сільськогосподарських кооптовариств у 1927 р. 18,5%. Найвищий відсоток їх участі був зафіксований у складі насінневих товариств (46,9%), скотарських товариствах (42,0%) та хмелярських товариствах (38,1%) [22, 11]. Слід зазначити, однак, що 1927 р. став для заможного селянства і початком поступового зменшення його участі в роботі спеціальних (фахових) сільськогосподарських товариств.

Табл. 2

*Склад членів сільськогосподарської кооперації (1927 р.) (в %)**

* Таблицю складено за: „Сільський господар”. Відчит за 1926/27 операційний рік (1 жовтня 1926 р. – 1 жовтня 1927 р.). Частина Перша. – Харків: Сільський господар, 1928. – С. 11.



Дещо змінився, в сторону зменшення у 1927 р. у порівнянні з 1926 р., і соціальний склад членів сільськогосподарських кредитних товариств. За даними їх союзів, відсоток заможного селянства в кредитній сільськогосподарській кооперації відчутно

Слід зазначити, що заможне селянство найменш, в порівнянні з іншими соціальними селянськими групами, використовувало позики в кредитних товариствах. Протягом 1924/25 р. в цілому по Україні вони взяли лише 3,1% позик від їх загальної кількості; в

Назва товариств	Міцні	Вище-середні	Середні	Нижче-середні	Кволі	Разом
С/г кредитові	4,4	13,7	37	28,8	16,1	100
Молочарські	0,6	15,9	34,4	26,1	23	100
Скотарські	9,7	32,3	40,8	10,4	6,8	100
Садово-городні	0,2	7,5	23,4	30,3	38,6	100
Виноградні	0,8	4,1	16,5	30	48,6	100
Пасічніські	15,1	11,1	11,5	10,2	52,1	100
Бурякові	1,4	21,2	52,1	19,3	6,2	100
Хмельові	1,6	36,5	36,7	20,8	4,4	100
Насінніві	5,6	41,3	37,9	7,3	7,9	100
Меліоративні	2,3	17,8	43,3	22,6	14	100
Машинно-тракторні	2,5	16,6	49,7	20,4	10,8	100
Разом	4,1	14,4	37,8	27,7	16	100

1925/26 р. – 2,5%; в 1926/27 р. – 1,4%; в 1927/28 р. – 1,8% [24, 67]. Заможне селянство використовувало як короткотермінові, так і довготермінові кредити (табл. 3). Вони надавались йому, як правило, за рахунок машинно-торговельних організацій (для співставлення: бідняцьким, колективним та частині середняцьких господарств – за рахунок системи сільськогосподарського кредиту [24, 71]).

Як свідчать наведені дані, вищі групи господарств отримали за рахунок довготермінових кредитів значно меншу частину позик, ніж нижчі селянські групи.

За звітними даними кооперативних спілок на 1 жовтня 1928 р. процент участі заможного селянства в складі членів сільськогосподарських товариств був наступним (табл. 4).

Табл. 4

Соціально-економічний склад членів сільськогосподарських товариств на 1/X 1928 р. (в %)*

* Таблицю складено на основі даних “Сільського господаря”: Сільський господар. Звіт за 1927/28 операційний рік (1 жовтня 1927 р. – 1 жовтня 1928 р.). – Харків: Сільський господар, 1929. – С. 15.

В ці роки найвищим був процент участі заможного селянства в конярських (12,2%), хмелярських (5,7%) та буряківничих (4,7%) сільськогосподарських товариствах [25, 15].

В середовищі заможних шарів села на початку та в середині 20-х рр. минулого століття діяльність

зменшився з 4,5% в 1926 році до 3,0% в 1927 році на Лівобережжі; з 8,1% до 5,1% у районі Степу. На Поліссі його кількість залишалась сталою – 1,4%, і лише на Правобережжі дещо збільшилась з 0,4% до 0,9%. В цілому ж по Україні кількість заможного селянства в кредитних сільгосптовариствах зменшилась з 4,4% (на 1/X 1926 р.) до 3,1% (на 1/X 1927 р.) [22, 11].

Табл. 3

Кредитування селянства (1927 – 1928 рр.)*

* Таблицю складено за: Дідусенко А. Система сільськогосподарського кредиту на Україні (1923 – 1928 рр.). – Харків: Всеукраїнське сільськогосподарське видавництво “Радянський селянин”, 1929. – С. 71.

Найвище представництво заможного селянства в складі членів сільськогосподарських кредитних товариств, за матеріалами обстеження НК РСІ УСРР було станом на 1 жовтня 1926 р. – 5,5%. На цей же

Селянські групи	У % до заг-ї суми по кожній групі		У % до заг-ї суми окремо	
	довготермінові	короткотермінові	довготермінові	короткотермінові
Міцні	39,2	60,8	3,6	7,5
Вищесередні	42,4	57,6	11,3	20,8
Середні	41,5	58,5	22,6	43
Колективи	87,3	12,7	51,4	10,1
Нижчесередні	44,4	55,6	9,3	15,8
Малосилі	46,7	53,3	1,8	2,8
Разом по всіх групах	57,5	42,5	100	100

період наступного року їх кількість була вже 4,0% [24, 66]. Проте відсоток кооперування, за даними по 23-х сільськогосподарських кредитних товариствах, які обстежував НК РСІ, був дещо вищим. На 1 жовтня 1926 р. – 7,4%, на 1 жовтня наступного року – уже 11,1%, і на 1 квітня 1928 р. – 11,7% [24, 67].

Товариства	Заможні	Середні	Незаможні	Інші нехлібо-робські	Разом
С/г кредитні	2,7	36,2	59,4	1,7	100
Скотарсько-молочні	3,1	39	54,9	3	100
Конярські	12,2	53,1	33,3	1,4	100
Птахівничі	2,3	32	62,4	3,3	100
Садово-городні	3,6	41,4	47,7	7,3	100
Бурякові	4,7	50,7	44,3	0,3	100
Хмельові	5,7	45,9	47	1,4	100
Рибальські та рибоводні	1,6	17,3	81,1	-	100
Разом спец. т-ва.	4,2	46,2	48,2	1,4	100
Разом по всій системі	3,2	39,5	55,7	1,6	100
З поправкою на подвійне кооперування	3,3	39,1	55,9	1,7	100

сільськогосподарської кооперації зустрічала загальне схвалення. Невдоволення ходом кооперативного будівництва практично не зустрічалось. Проте в



другій половині 20-х рр. XX ст. ситуація почала суттєво змінюватися. На фоні цілеспрямованого загострення владою соціально-економічної напруги на селі, заможні групи селянства мали реальні причини бути незадоволеними діяльністю сільгоспооперації, яка все більш активно залучалась до невластивих їй суспільно-політичних кампаній.

В офіційних поданнях комуністів, що працювали на керівних посадах в системі „Сільського господаря”, до ЦК КП(б)У прямо зазначалось: „Методи хлібозаготівель, пов’язані з системою відпуску товарів, постановка питань про виключення зі складу пайовиків злісних нездатчиків хліба, проведення диференціації за соціально-класовою ознакою – усе це поставило куркуля в опозицію до заходів і політики кооперації. Основні питання, які ставили на порядок денний заможні селяни і навколо яких точилася боротьба під час перевиборів, це – 1) диференціація паю; 2) хлібозаготівлі й виключення зі складу пайовиків злісних нездатчиків хліба; 3) вибори до органів управління та контролю” [26, 51].

Ці злободенні для заможних селян питання стали предметом досить гострої боротьби під час проведення перевиборів до керівних органів кооперації вже наприкінці 1928 – першій половині 1929 року.

Заможні селянські господарства фермерського типу доколгоспного періоду відігравали важливу роль в організації ефективного функціонування сільськогосподарської кооперації України. Їх активна участь в роботі сільськогосподарської кооперації переконливо свідчила про її економічну доцільність, що було найкращим засобом агітації та популяризації кооперативної роботи на селі.

1. Колесников Б. *Деревня: Куда она идет. Очерки.* – Х.: Пролетарий, 1925; Дідусенко А. *Система сільськогосподарського кредиту на Україні (1923 – 1928 р.р.).* – Харків, 1929; Морозов А.Г. *Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу.* – Черкаси, 1993; Марочко В.І. *Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.).* – К., 1995; Кульчицький С.В. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928).* – К., 1996.
2. *Радянська енциклопедія історії України.* – К., 1970. – Т.4.
3. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898 – 1970. Изд. 8-е, доп. и испр.* – М., 1970. – Т.2. (1917 – 1924).
4. Марочко В.І. *Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.).* – К., 1995.
5. Колесников Б. *Деревня: Куда она идет. Очерки.* – Х.: Пролетарий, 1925.
6. *Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі ЦДАГО України).* – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 844.
7. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1021.
8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1885.
9. Венер М. *Лицом к деревне: советская власть и крестьянский вопрос (1924 – 1925 гг.)* // *Отечественная история.* – 1993. – №5.
10. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898 – 1970. Изд. 8-е, доп. и испр.* – М., 1970. – Т.2. (1917 – 1924).
11. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 59.
12. Ленін В.І. *Про продовольчий податок (значення нової політики і її умови)* // *Повне зібрання творів.* – Т.43. – К., 1974.

13. Кульчицький С.В. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928).* – К., 1996.
14. *Труды 1-го Всеукраинского съезда работников по коллективизации сельского хозяйства 25-28 февр. 1923 г.* – Х., 1923.
15. *Украинский экономист.* – 1923. – 7 июля.
16. Любченко П. *Всеукраїнські збори уповноважених сільськогосподарської кооперації* // *Сільський господар.* – 1924. – №5.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1965.
18. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2069.
19. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2058.
20. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління.* – Ф. 290. – Оп. 5. – Спр. 43.
21. *Сільський господар. Відчит за 1926-27 операційний рік (1 жовтня 1926 р. – 1 жовтня 1927 р.). Частина Перша.* – Харків, 1928.
22. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2316.
23. Дідусенко А. *Система сільськогосподарського кредиту на Україні (1923 – 1928 р.р.).* – Харків, 1929.
24. *Сільський господар. Звіт за 1927-28 операційний рік (1 жовтня 1927 р. – 1 жовтня 1928 р.).* – Харків, 1929.
25. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2986.

В.В. Олянич

РОЗВИТОК КУСТАРНО-РЕМІСНИЧОЇ ТА КООПЕРАТИВНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 20-Х РР. XX СТ.

Розглядаючи кустарно-ремісничу промисловість в контексті розвитку самобутньої форми селянського промислового підприємництва, важливо виокремити та дослідити адміністративно-територіальне розміщення його галузей, динаміку господарських одиниць, соціальні характеристики, економічну мотивацію функціонування селянських промислів, особливості діяльності їхніх кооперативних об’єднань та самодіяльних промислових підприємств, що є важливим кроком у формуванні сучасної економічно обґрунтованої концепції сільського господарства.

Метою статті є дослідження кустарно-ремісничої та кооперативної промисловості на Лівобережжі у 20-х рр. XX ст. для формування сучасної економічно обґрунтованої концепції сільського господарства.

Історико-економічні дослідження 20-х рр., присвячені з’ясуванню географічного розподілу кустарно-ремісничої промисловості, а також статистичні довідники тих років, оперують загальними даними про кількість підприємств або за секторальним принципом, але становлять ту необхідну групу статистико-економічних джерел, які забезпечують вивчення закономірностей розвитку селянського кустарно-промислового підприємництва. Зокрема, С. Нефедов, ґрунтовна стаття якого опублікована у тематичному збірнику, присвяченому кустарній промисловості за 1927 р. [8, 38], зарахував до складу підприємств кустарно-ремісничої промисловості українського села усіх дрібних товаровиробників, незалежно від цензу. Він оперує цифрою суб’єктів господарської діяльності – 301390, розподіляючи промислові заклади за природничо-географічними зонами: Полісся – 54225, Правобережжя – 87644, Лівобережжя – 96105, Степ – 63416 [2, 48]. Отже, третина кустарно-ремісничих